

УДК 811.111'373.46

КОНТРАСТ ЯК СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНА КАТЕГОРІЯ ТЕКСТУ (на матеріалі лексикографічних джерел та лінгвістичних учень)

Наталія Гриня

*Львівський національний університет імені Івана Франка
(вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000)*

Розглянуто проблему контрасту як одну з семантичних категорій літературного тексту. Проаналізовано семантико-функціональні властивості контрасту на матеріалі лексикографічних джерел та з'ясовано його місце в літературному тексті.

Ключові слова: контраст, антитеза, антоніми, літературний текст.

Текст передусім цікавить дослідників як складна структурно-смілова цілісність, як результат взаємодії багатьох систем (Ковтунова, 1979; Гальперін, 1981; Купіна, 1983). Останнім часом зацікавлення лінгвістикою тексту пояснюють, з одного боку, з'ясуванням смислової сутності мови, а з іншого, – недостатньо розробленою теорією тексту.

Фундаментальні праці, присвячені дослідженню тексту, трактують його як диверсифікативний та багатоаспектний феномен. Наприклад, акцентуючи на комунікативній і прагматичній значущості тексту, І. Гальперін дає таке визначення: “текст – твір мовленнєвотвірного процесу, якому притаманна завершеність. Це твір, об'єктивований у вигляді писемного документа, який є літературно опрацьований відповідно до типу цього документа та складається з заголовка і низки одиниць (надфразових єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку” [9, с. 28]. Уважаємо, що таке трактування тексту є повним і вичерпним.

Поняття відмінності, протилежності, суперечності, які становлять логіко-філософську основу контрасту, використовували ще в античній філософії. З давніх часів мислителі та художники зазначали, що в мистецтві важливу роль відіграють прийоми контрасту (Арістотель), “протиставлення, опозиційність” (Августин), “колізія” (Гегель). Поєднання того, що не можна поєднати, різке зіткнення полярностей, розкриття взаємовиключних понять однієї й тієї ж суті супроводжують художнє освоєння світу.

Отже, термін *контраст* є складним, багатоаспектним міждисциплінарним поняттям. Лінгвістичне розуміння цього поняття не може бути повним і адекватним без розгляду його логіко-філософської основи, яку становлять поняття “опозиція”, “протиставлення”. Як зазначають дослідники, опозиції в художньому тексті реалізуються на засадах принципу контрасту (Азнаурова, 1973; Купіна, 1983; [12] та ін.). Під контрастом розуміємо композиційно-стилістичний принцип розгортання мови, що полягає в динамічному протиставленні двох змістовно-логічних, а також структурно-стилістичних

планів викладу. Контраст може виникати як на мовному, так і на мовленнєвому рівнях. У художньому тексті він виявляється ще на фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях як один з видів семантико-стилістичної організації тексту. Аналізувати контраст можна також на рівні слова, словосполучення, пропозиції, надфразової єдності тощо.

Теоретичним підґрунтям *контрасту* як принципу організації художнього тексту слугують праці Н. Купінової, В. Одінцова, Н. Соколової, Н. Болотнової та ін. Дослідники трактують контраст як “протиставлення предметів і явищ, виражене системою різноманітних зображально-виражальних засобів, як різновид опозиції” (Грубецький, 2000; Лотман, 1999; Якобсон, 1987), як “композиційно-стилістичний принцип розгортання мови” (Одінцов, 1980), як один з принципів “вияву” [2, 13], як “принцип організації поетичного тексту” (Станіславська, 2001) тощо.

Зазначимо, що *контраст* як виражальне протиставлення реалізується саме через протилежність ознак, де в порівняно завершеному висловлюванні автор чинить сильний художній вплив на читача. Отже, на наш погляд, контраст постулюється як семантико-функціональна основа художнього тексту, як основний принцип виражальності твору.

Наша мета – проаналізувати описи *контрасту* в авторитетних лексикографічних джерелах в Україні та за кордоном.

Зокрема, в Українському енциклопедичному словнику *контраст* (фр. *contraste*) описано як протилежність, різку відмінність; скажімо, контраст оптичний – відмінність (протилежність) за яскравістю і кольором світлих і темних ділянок об’єктів або їхніх зображень [14, с. 374].

Новий тлумачний словотвірний словник Т. Єфремова тлумачить *контраст* так: – 1) різко виражена протилежність; 2) різка відмінність у яскравості або кольорі предметів (у живописі й фотографії).

У Словнику лінгвістичних термінів О. Ахманової розкрито поняття *контраст* (англ. *contrast*) так: – 1) взаємне протиставлення синтагматично зіставних одиниць; 2) (протиставлення) фігура мови, яка складається з антонімічності лексико-фразеологічних, фонетичних та граматичних одиниць, що виражають контрастне сприйняття дійсності митцем: (*чорний вечір; білий сніг; він стверджував, заперечуючи*) [3, с. 207].

Тлумачний словник російської мови за редакцією Д. Ушакова реєструє *контраст* (фр. *contraste*) як протилежність у будь-якому вияві: скажімо, *контраст* високого і низького. Контраст кольорів – чорного і білого, асоціація контрасту: *Вона є повним контрастом своєму чоловікові. Живий контраст* тощо [15, с. 238].

Узагальненіший опис контрасту наведено у великому енциклопедичному словнику, контраст зачислено до явищ психологічного рівня, способів впливу на сприйняття людини, визначено *контраст* як композиційно-стилістичний принцип розгортання мови, що є різко вираженою протилежністю [6, с. 59].

На противагу словниковим описам, у спеціальних текстах сфер живопису, літератури, музики, де контраст розглядають як естетичну категорію. Зокрема, в естетиці ХХ ст. роль опозиції як важливої закономірності художніх структур виділяли С. Ензенштейн (1964), М. Бахтін (1963); психофізіологічну основу опозиції виявив Л. Виготський, довівши, що в художньому творі завжди закладено суперечність, внутрішнє напруження між формою і змістом. Сам процес сприйняття твору “містить у собі ефект, що розви-

вається в двох протилежних напрямках, який у завершальній точці, ніби в “короткому замиканні”, знаходить своє применшення-катарсис” [8, с. 279].

Безперечно, що у витворі мистецтва естетичні опозиції зумовлені самою структурою художнього об’єкта, системою його зображально-виражальних засобів. У словесному мистецтві до естетичних опозицій зачисляють різноманітні протиставлення. Згадаємо, що основою багатьох художніх творів світової літератури є такі універсальні опозиції, як *життя–смерть*, *добро–зло*, *любов–ненависть* тощо. Опозиції в художньому тексті, як зазначають Н. Купіна, Е. Азнаурова, В. Одінцов, Н. Соколова, Е. Некрасова, реалізуються саме на підставі принципу контрасту, з чим варто погодитись.

Вивчення теоретичної літератури свідчить, що термін *контраст* уживають у лінгвістиці дуже широко. Цей термін отримав такі визначення: “контраст є різко виражена протилежність у будь-якому сенсі” [1]; “контраст – це взаємне протиставлення синтагматично зіставних одиниць”, “контраст – це фігура мови, яка полягає в антонімічності лексико-фразеологічних, фонетичних і граматичних одиниць, які втілюють контрастне сприйняття художником дійсності” [3].

У сучасних дослідженнях (Станіславська, 2001; Седих, 1997) контраст уважають однією з основних ознак організації художнього твору. Інші дослідники, зокрема, Г. Андреева [1], виділяють багатоаспектний характер явища контрасту, що актуалізує в художньому тексті категорію протилежності. Як стверджує Г. Андреева, “контраст припускає суб’єктивне перетворення об’єктивних суперечностей реальної дійсності з метою певної художньої дії. Відображення природи в думці людини відбувається неспинно, у вічному процесі, розвитку і зіткненні з суперечностями [1, с. 14].

Як наголошує П. Флоренський, “будова розуму, що пізнає, містить основну суперечність двох властивих йому тенденцій: “зупинка і рух”, “кінечність і нескінченність”, “закон тотожності і суперечності” [16, с. 56]. З огляду на ці тенденції будь-яка дія розуму є антонімічна, тобто суперечність, контраст – істинна реальність, яку сприймають досвідом.

Отже, контраст є “стилістичним принципом розгортання мови, що полягає в динамічному протиставленні двох змістово-логічних та структурно-стилістичних планів викладу”, наприклад: *They did not even know that he was married. (Вони навіть і не знали, що він одружений)* [18, р. 228].

Окремо зазначимо, що різновидом контрасту є стилістичний прийом *антитеза*, в якому різке протиставлення понять і образів створює контраст. Термін *антитеза* (від гр. *antithesis* – протиставлення) у термінологічному словнику П. Дудика розтлумачене як мовний зворот, вислів, у якому різко протиставлені думки, явища, риси характеру, поведінка особи тощо з метою посилення враження від мовленого – сказаного чи написаного [10, с. 353].

Нагадаємо, що в античності антитезу вважали надзвичайно ефективним ораторським прийомом, що допомагає впливати на слухача. Зокрема, французький дослідник А. Альбала зачисляв антитезу до найхарактерніших прийомів абстрактного або “інтелектуального” стилю, уважав, що вона полягає в протиставленні думок [Albalat, 1923]. Ш. Баллі, уточнюючи і поглиблюючи цю думку, писав, що “антитеза в найширшому значенні цього слова є не що інше, як продовження і розвиток властивої людському розуму тенденції до протиставлення понять. Антитеза є переконливим прикладом того, що стильові прийоми відтворюють і “естетизують” природні тенденції мови” [Баллі, 1961].

Заслугує на увагу опис *антитези* в енциклопедії “The New Encyclopedia Britannica”, де вона визначена, як “стилістична фігура, що будується на протиставленні порівнювальних понять (предметів, явищ, ознак), які реалізуються на рівні словосполучення, пропозиції, фрази” [19, р. 588]. У визначенні наголошено, що лексичну основу *антитези* становить антонімія, синтаксичну – паралелізм конструкцій, які розглянемо окремо. Як зазначено вище, антитеза має мовну основу у вигляді її головного лексичного матеріалу слів-антонімів. Безперечно, мовна суть антонімії полягає у “вираженні функції протилежності, поляризації слів у тотожних поняттях” [17, с. 222].

Наприклад: “*A saint abroad, and a devil at home*” (Вунян) (*Святий за поріг, а чорт у дім*); “*the age of wisdom, the age of foolishness*” (*вік розуму, вік безглуздя*), “*It was the season of light, it was the season of darkness*” (*Це був час світла, це був час тьми*) [1, с. 69].

На підставі теоретичного аналізу різновиду контрасту зазначимо, що контрастиви – *антоніми* – усі вчені виокремлюють як основні маркери контрасту. Окрім “реальних контрастивів”, особливого значення у створенні контрасту набувають “потенційні контрасти ви”, “контрастні асоціати” (терміни Г. Андреевої [1, 12–16]). Щоб пояснити контекстуальне протиставлення цих слів, необхідно залучити асоціативні зв’язки, а іноді ще й фонову, екстралінгвістичну інформацію.

На наше переконання, антоніми – це слова, максимально наближені до “вираження контрасної функції, оскільки вони протиставляються за найзагальнішою й істотною семантичною ознакою” (інваріантом) і перебувають на крайніх точках відповідної лексико-семантичної парадигми. Антоніми є безпосереднім маркером контрасту. В художньому тексті вони набувають необхідної експресивності, реалізують авторські ідеї з контрастним зображенням дійсності, сприяють створенню гумористичного ефекту тощо.

У наукових працях, присвячених антитезі [Белова, 1970; Бабаханова, 1976; Вертаєва, 1984], акцентовано на класифікації антитез за структурно-семантичними і композиційно-стилістичними принципами. У зазначених розвідках автори описують синтаксичні конструкції, у яких реалізовані протиставлення антитези, особливу увагу зосереджують на структурно оформленій антитезі. Крім того, автори цих досліджень розглядають антитезу як структурно-семантичний принцип організації художнього тексту, що ґрунтується на протиставленні мовних елементів різних рівнів тексту.

Наприклад, з’ясовуючи роль різних частин мови в утворенні антитез, спостерігаємо, що потенційно опозиції в антитезі можуть бути виражені будь-якою частиною мови: “іменником (*війна і мир, правда і кривда*), прикметником (*чорний дріт на білому снігу – В. Стус*), дієсловом (*любити–ненавидіти*), прислівником (*пізно–рано*), числівником (*перший та останній*), прийменником (*нід–над*)” [4].

Названі категорії опозиції класифікуємо так:

- поняття, пов’язані зі станом і діяльністю людини (*живий чи мертвий*);
- поняття, що виражають стан руху і спокою (*розкошувати–бідувати*);
- поняття, що виражають почуття і настрої (*дружба–ворожнеча*);
- поняття, що характеризують якості та властивості (*привабливий–неприємний*);
- поняття, пов’язані з позначенням часу і простору (*минулий–майбутній; now or never*) [4].

Додамо, що структурні типи контрасту виокремлювані в межах типів номінації

і можуть бути виражені морфологічно та синтаксично. Морфологічна класифікація контрасту визначена лексико-граматичною належністю слів. Отже, виокремлюють субстантивний, дієслівний, ад'юктивний і адвербальний типи контрасту, які реалізують у таких структурних моделях:

- просте речення (*She was a **great** talker upon **little** matters. – J. Austen*);
- просте поширене речення (*He acted like a **foe** still needed you as a **friend***);
- безсполучникове складне речення (*Світали ночі, вечоріли дні. – Л. Костенко*);
- складносурядне і складнопідрядне речення (*Звалилася **тума** на мене, як **зрпм** з ясного неба. – І. Калинець*);
- із розділовими та протиставними сполучниками (*Soames was **but** following in the footsteps of his father. У лісі був, а дров не бачив*).

До семантичних типів контрасту, за М. Блох, зачисляємо сюжетний, образний, символічний, семантико-асоціативний, колірний, експліцитно-імпліцитний. Ці типи виразного протиставлення можна об'єднати в один – структурно-семантичний тип [5, с. 57].

У розгляді композиційних типів контрасту опираємося на класифікацію М. Я. Блоха, що виокремлює *мікро- і макрокомпозиційний контраст*. На думку дослідника, мікрокомпозиційний контраст реалізується у зіставленні авторської і персонажної мови, у протиставленні монтажних форм подання об'єкта та ін. Макрокомпозиційний контраст – це виразне протиставлення початку тексту і його кінця, початку й основної частини розвитку, зав'язки і розв'язки, заголовка і тексту тощо [5, с. 87].

Окрім того, антитезу дослідники розглядають не лише як структурно-семантичний, а й композиційно-стилістичний принцип організації художнього тексту [7]. З погляду дослідниці, головними типами мовних протиставлень у тексті є опозиції граматичних, лексичних і композиційних елементів, що відповідають основним рівням текстової організації: “характер семантизації різних мовних протиставлень залежить від способу формування опозиції та її зв'язку з контекстом. У цьому плані різні типи протиставлень виявляють більш-менш самостійність в утворенні значень” [5, с. 75].

Грамаітичні протиставлення стають релевантними в певному лексичному контексті, від якого вони отримують додаткову конкретну семантику. Лексичні одиниці мають великий семантичний потенціал і відрізняються більшою незалежністю щодо утворення певних значень, є результатом осмислення семантичного наповнення цієї опозиції в цілісний художній контекст [7]. Отже, Л. Вертаєва підтверджує думку про те, що художній ефект, який становить суть твору мистецтва, відчувається лише у взаємодії різнотипних протиставлень, оскільки “виявляються імплікації, виникають нові конотативні та смислові значення, виразніше відчувається контекст, чіткіше проступає авторська позиція, активізуються асоціації з позатекстовим середовищем” [7].

У художньому тексті антитезу зрідка вживають ізольовано. Зазвичай, її поєднують з іншими стилістичними прийомами. Часто антитезу поєднують з повтором, причому одиниці, що “повторюються, слова і словосполучення слугують лише фоном, на якому різко виокремлюються інші одиниці висловлювання”, які не повторюються [7, с. 264].

Зазначимо, що в стилістичній літературі ще з часів О. Потебні триває дискусія щодо співвідношення контрасту й антитези (Потебня, Бабаханова, Матвієвська, Соколова). Визнаючи семантичну близькість антитези і контрасту, вчені намагаються відмежувати

їх за кількісною ознакою (Бабаханова), за структурною організацією (Соколова). Щодо інших поглядів, то конструктивним є підхід Л. Матвієвської. Дослідниця співвідносить антитезу й контраст як прийом і композиційний принцип розгортання мови, на її думку, антитеза входить у контраст як частина в ціле. Антитеза і контраст співвідносяться один з одним як вид і рід, тобто перебувають у гіперо-гіпонімічних зв'язках.

Л. Бабаханова зачисляє поняття “антитеза” до лінгвостилістики: термін *антитеза* застосовують для позначення стилістичного прийому, а термін *контраст* є ширшим поняттям, що входить у літературознавство, логіку, філософію [4].

Заслуговує на увагу ідея, висловлена Г. Андреевою: “межі *контексту* визначені самим матеріалом, конкретними завданнями дослідження і можуть варіювати від мінімального внутрішньослівного морфологічного контексту до надфразової єдності та до цілого тексту” [1]. До типових лінгвістичних контекстів контрасту належать антонімічні контексти, виокремлені на матеріалі англійської мови В. Комісаровим і доповнені на базі російської мови Л. Новіковим [Комісаров 1964; Новіков 1973].

Отже, як засвідчує попередній огляд теоретичної літератури, контраст виходить за межі стилістичного прийому і наближається до системи засобів контекстуального вияву. На підставі виокремлених суттєвих характеристик контрасту доходимо висновку, що контраст можна зачислити до особливого різновиду стилістичного контексту з огляду на те, що він:

- створює семантичну і структурну впорядкованість тексту;
- стимулює виникнення інформації іншого роду;
- притягує для виконання стилістичної функції мовні елементи різних рівнів, образотворчі та виразні засоби мови.

З урахуванням зазначеного вище вважаємо, що контраст слугує для вираження зв'язків зіставлення і протиставлення. Основний засіб вираження контрасту – його підвищена інтенсивність звучання, оскільки контраст не виражається окремо, а з'єднується з комунікативними значеннями, що утворюють мовні акти. Характерна для контрасту інтенсивність накладається на ті типи інтонації, які слугують вираженню теми, реми, питальних компонентів та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева Г. В. Языковое выражение контраста и его стилистическая функция в художественном произведении / Андреева Г. В. – Л., 1984.
2. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык : учебник для вузов / Арнольд И. В. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта: Наука, 2002.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов “Сов. Энциклопедия” / О. С. Ахманова. – 1969. – 207 с.
4. Бабаханова Л. Т. Стилистическая категоризация и текст : сб. науч. тр. МГЛУ / Л. Т. Бабаханова. – М., 1996.
5. Блох М. Я. Проблема основной единицы текста / Блох М. Я. // Коммуникативные единицы языка. – М. : 1985. – 205 с.
6. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. ; СПб., 2000.

7. *Вертаева Л. В.* Английская стилистика в выдержках и извлечениях / Л. В. Вертаева. Вып. 2. – 1984.
8. *Выготский Л. С.* Психология искусства / Л. С. Выготский. – 3-е изд. – М. : Искусство, 1986. – 573 с.
9. *Гальперин И. Р.* Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 137 с.
10. *Дудик П. С.* Стилiстика укр. мови : навч посiбник / П. С. Дудик. – К. : Видавничий центр “Академiя”, 2005. – С. 353.
11. *Єфiмов Л. П.* Стилiстика англiйської мови i дискурсивний аналіз : учбово-методичний посiбник / Л. П. Єфiмов, О. А. Ясiнецька. – Вінниця : Нова книга, 2004. – С. 68–69.
12. *Одинцов В. В.* Стилистика текста / В. В. Одинцов. – М., 1980.
13. *Седых Э. В.* Стилистика : учебно-методический комплекс / Э. В. Седых. – К. : Знание, 2005.
14. Український радянський енциклопедичний словник. – 1987. – Т. 2. – С. 374.
15. *Ушаков Д. Н.* Большой толковый словарь современного русского языка / Д. Н. Ушаков. – 2007. – 1248 с.
16. *Флоренский П. А.* Первые шаги философии / П. А. Флоренский. – Сергиев Посад, 1917. – С. 34–145.
17. *Galperin I. R.* Stylistics Higher School Publishing House / I. R. Galperin. – Moscow, 1971. – 222 p.
18. *Galsworthy J.* The Forsyte Saga. Book 2. Progress Publishers / J. Galsworthy. – Moscow, 1975. – 303 p.
19. The New Encyclopedia Britannica. –Vol. 3, 15-th ed. – P. 588

Стаття надійшла до редколегії 27.02.2011

Прийнята до друку 15.03.2011

CONTRAST AS SEMANTICALLY FUNCTIONING CATEGORY OF A TEXT (ON THE BASIS OF LEXICOGRAPHIC SOURCES AND LINGUISTICAL STUDIES)

Natalie Hrynya

*The Ivan Franko National University in L'viv
(1, Universytets'ka St., L'viv, 79000)*

The article focuses on the contrast as one of the semantic categories of literary text. The author reveals semantico-functioning peculiarities of contrast on the basis of lexicographic sources and analyses the place of contrast in literary text.

Key words: contrast, antithesis, antonyms, literary text.

**КОНТРАСТ КАК СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ
КАТЕГОРИЯ ТЕКСТА**
**(на материале лексикографических источников и лингвистических
исследований)**

Наталия Грыня

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
(ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000)*

Рассмотрено проблему контраста как одной из семантических категорий литературного текста. Проанализировано семантико-функциональные особенности контраста на материале лексикографических источников, установлено его место в литературном тексте.

Ключевые слова: контраст, антитеза, антоними, литературный текст.